

Лекція 1. Вступ до курсу «Глобалізація: соціологічний аналіз»

План

1. Місце і роль курсу в системі професійної підготовки магістра соціології.
2. Глобалізація як предмет дослідження соціології.
3. Типології сучасних теорій глобалізації.

1. Місце і роль курсу в системі професійної підготовки магістра соціології

У сучасній соціології, за оцінкою **Т. Цимбала**, утвердився погляд, нібито глобальна проблематика означає досить радикальний розрив із попередніми етапами розвитку теоретичної думки і вимагає докорінного перегляду низки її засад, а також відмови від її понять та підходів. Це зумовлено тим, що *організаційним ядром класичної соціології була нація-держава як базова одиниця інтересу й аналізу*, тож увесь концептуальний апарат соціології та інших суспільних наук орієнтувався на дослідження особливостей її функціонування, залишаючи поза увагою ширшу реальність. Отже, *соціологія* не лише не повністю відображала реальність, а в альянсі із державною владою брала участь у проєкті «випереджального» відображення, сприяючи розробці організаційної моделі нації-держави.

Дослідники визначили наявність наукової проблеми в прояві *розбіжності між інструментарієм класичного соціологічного теоретизування та глобальними трансформаційними тенденціями сучасності*. Інтерес до світу в цілому як об'єкта вивчення похідний від просвітницького інтересу до людства, притаманного таким філософам як **Гердер**, **Тюрго** і **Кондорсе**. Для **А. Сен-Симона** світ у цілому був, по-перше, об'єктом вивчення, а по-друге, горизонтом процесу об'єднання людства під впливом індустріалізму. Універсалізм Просвітництва і орієнтація на категорію людства могли наштовхнути теоретиків на осмислення крайніх обмежень і умов, з якими стикаються експансивні соціальні процеси.

У соціальній теорії **К. Маркса** поєднується просвітницький інтерес до категорії людства із вченням про функціонування капіталістичного виробництва. Завдяки універсалізаційному характеру відчуження та грошей, а також *логіці безкінечного нагромадження капіталу капіталістичне виробництво втягує в свою сферу дедалі більше народів світу*, шукаючи нових ринків збуту та дешевої робочої сили. Започаткована ним експансія веде до посилення *інтеграції різних частин світу в одну систему виробництва та споживання*, а отже, в уніфікований простір умов життя, що створює умови для міжнародної соціальної організації. Приведене в рух розширення капіталістичної системи прямує до свого крайнього горизонту – загальносвітового масштабу. Таким чином, *глобальність виступає теоретично очікуваним емпіричним і практичним горизонтом, наслідком логіки розвитку капіталізму*. **Е. Дюркгайм** безпосередньо порушував проблематику переходу за межі конкретних національних суспільств, виходу на рівень «міжнародного життя». Він стверджував, що в ХХ ст. в соціології виникне інтерес до того, що згідно з конвенційними соціологічними стандартами, належить не до суспільного, а до цивілізаційного або позанаціонального рівня. **М. Вебер** трактує всю історію та всю територію розселення людства як однаково можливий простір для

зародження капіталізму і з'ясовує, як розвивалися характерні риси капіталізму, що перешкодило їм повністю сформуватися в Китаї, Індії, античному світі. Він розуміє розвиток (трансісторичний і метасуспільний) як *процес раціоналізації*, який тяжіє до всього світу (*глобальності*). **Г. Зіммель** вважав, що в новітню добу індивіди все більше стають позасуспільними істотами і в результаті індивідуалізації вони засвоюють «сутнісну соціальність» і стають носіями «глибинної соціальності».

Отже, низка соціологів-класиків зверталася до *транссуспільного аналізу*, а в деяких із них навіть було імпліцитно присутнє передчуття *глобальності*, яке зринає на перехресті *категорій людства та суспільства*, коли розглядається можливість перетворення людства на одне суспільство. У кожному випадку «зустріч» із глобальною проблематикою зумовлена особливостями впливів, яких зазнав теоретик, та особливостями його інтересів. У випадку **К. Маркса** таку роль відіграла *британська політекономія та німецька філософія*; для **Е. Дюркгейма** та **М. Мосса** – *екстраполяція нації-держави на світовий терен*; для **Г. Зіммеля** – *інтерес до грошей*. Незважаючи на ці відмінності, всі ці науковці зверталися до *транссуспільних практик як емпіричного поля та наслідків глобальності як горизонту теоретизування*. В поєднанні із універсальністю основоположних соціологічних понять ця спільна ознака свідчить про наявність зв'язків між сучасними теоріями глобалізації та класичною соціологією.

Оскільки в сучасному світі практично кожна людина, кожний соціальний суб'єкт зазнає впливу глобалізаційних процесів, то підготовка соціологів вимагає використання соціологічного інструментарію в дослідженні глобалізації.

2. Глобалізація як предмет дослідження соціології

Соціолог **П. Штомпка** зазначає, що кінцевою межею соціологічного аналізу і найскладнішим соціальним об'єктом є *глобальне суспільство* (тобто людство, усі жителі планети Земля). Філософи від стародавніх часів послуговувалися загальною *категорією людства*. Класики соціології XIX століття, починаючи від **Конта** чи **Спенсера**, розуміли еволюцію чи розвиток як процес, предметом якого було *суспільство як цілісність*. Соціологи, які працювали пізніше, усвідомлювали, що всі соціальні феномени (дії, групи, інститути, організації тощо) існують в контексті цілої системи навколишніх соціальних структур, серед яких і найбільш містка цілісність – людство. Але лише наприкінці XX ст. *ідея глобального суспільства та роздуми про тенденцію, яка веде до його створення (процес глобалізації)* стали головними сюжетами соціологічної теорії. На двох *світових соціологічних конгресах* – у **Білефельді** (1994 р.) та в **Монреалі** (1998 р.) – серед тем у доповідях найчастіше з'являвся термін «глобалізація». На зламі XX і XXI ст. з'явилася *нова хвиля радикальних соціальних рухів, спрямованих проти глобалізації* (зокрема, бурхливі протести в Сіетлі, Вашингтоні, Празі, Давосі, Генуї).

В основі захоплення глобалізацією лежить реальний соціальний процес, пов'язаний з експансивним розвитком модерної суспільної формації. **Ентоні Гідденс** визначив глобалізацію як «інтенсифікацію загальносвітових соціальних відносин, які поєднують віддалені місця так, що локальні події формуються під

впливом того, що відбувається за багато миль від них». **Роланд Робертсон** визначив **глобалізацію** як «сукупність процесів, що поєднують соціальний світ в одне ціле». У якому розумінні «одне ціле»? Точкою відліку цих процесів стали **технічні винаходи у сфері комунікації між людьми**: можливості переміщення у просторі (широко доступне авіаційне сполучення), і засоби комунікації на відстані (телефона, радіо, телебачення, інтернет і мобільні телефони). Такі засоби комунікації сьогодні не знають кордонів, охоплюють цілий світ.

Технологічна революція вплинула на всі царини нашого життя. По-перше, **новітні технології покривають світ мережею комунікаційних і телекомунікаційних зв'язків.** Справджується пророцтво теоретика мас-медіа **Маршалла Маклюєна**, що світ перетворюється на «**глобальне село**». А для **Мануеля Кастельєса** суть глобалізації полягає в появі **глобальної мережі**. По-друге, **щоденно відбувається немислиме за масштабами перетікання фінансів лише натисканням клавіші комп'ютера.** Грошові операції стають для економіки важливішими, ніж матеріальне виробництво, вони відриваються від сфери виробництва та споживання, стають непрозорими, відкриваючи шлях для спекулятивних операцій у величезних масштабах. **Біржі, банки, інвестиційні фонди, маклерські бюро отримують ранг центральних економічних інституцій.** По-третє, **людські спільноти все міцніше пов'язуються розвинутою мережею залежностей: економічних, фінансових, політичних, стратегічних, культурних.** Події в одному кінці світу миттєво впливають на те, що діється у віддалених країнах. По-четверте, **з'являються нові форми економічних, політичних, культурних організацій, що мають наднаціональний характер.** Сформувалися великі промислові корпорації, банки, торговельні фірми. Деякі ще зберігають символічний зв'язок із країною, з якої походять: «Sony», «Toyota», «Microsoft», «Boeing»; інші існують у вже суто міжнародному просторі: «Coca-Cola», «McDonald's», «Carrefour», «General Motors», «Citibank» та інші. Масштаби їхніх операцій перевищують розміри економіки не однієї держави. У політиці набагато раніше виникли міжнародні організації на зразок **ООН, ЮНЕСКО, «Інтерпол»** і т. п., а тепер це явище набуває нових форм. Типово наднаціональний характер мають так звані **нові соціальні рухи**, а також такі організації та товариства, які постають як **екологічний рух** і «Greenpeace», **рух за права людини** та **Міжнародна амністія**, що дає підстави говорити про постання «**глобального громадянського суспільства**». По-п'яте, **з'являються цілі соціальні категорії, життя і праця яких цілковито відриваються від якогось конкретного місця.** Вони постійно змінюють місце перебування, пересуваються по всьому світу, значну частину життя проводять у готелях. По-шосте, **глобалізація означає нові масштаби загроз і ризиків, перед якими опиняються люди.** Цивілізаційні ризики викликані побічними, непланованими й непередбачуваними наслідками людської активності, розвитку техніки, експлуатації джерел сировини, індустріалізації. Забруднення середовища, вичерпання сировинних ресурсів, глобальне потепління клімату, пандемії, тобто епідемії, що поширюються у всесвітньому масштабі, – це теми щоденних страхів і турбот людей, незалежно від того, де вони живуть. По-сьоме, **у глобальному світі змінюється характер збройних конфліктів і воєн.** Мілітарна загроза вже рідко виходить від конкретних держав, частіше – від терористичних мереж, які мають глобальний характер.

3. Типології сучасних теорій глобалізації

Процеси глобалізації зумовили нечувані соціальні зміни в житті народів планети, від результативності дослідження яких залежить *можливість формування адекватних систем соціального управління для різних соціальних систем*. Соціолог **Т.В. Цимбал** систематизував погляди сучасних теоретиків глобалізації шляхом типологізації їхніх теорій.

Важливим моментом у встановленні обсягу теоретичних наслідків глобалізації для концептуального апарату соціології є розуміння зв'язку цього процесу із попередніми етапами розвитку суспільства: чи несе (або вже принесла) вона в собі якісь вагомні розриви із минулим, а чи продовжує логіку його розвитку. Від відповіді на це питання залежить адекватність *класичних теорій суспільної еволюції до обставин глобальної сучасності*, а відтак розуміння міри пояснюваності сучасних процесів цими теоріями.

Сучасні теорії глобалізації не дають однозначної відповіді на це питання. В них намітилася низка підходів до розуміння цього процесу, які можна класифікувати за кількома критеріями. Найбільш відомий із них, до якого незалежно прийшли кілька дослідників, виділивши три табори теоретиків глобалізації, хоч і назвавши їх при цьому дещо по-різному, відштовхується від оцінки радикальності впливу глобалізації на сучасні передусім політичні й економічні, але також культурні й соціальні інститути. Таку класифікацію підтримують **Ентоні Гідденс** і **Девід Гелд**, **Ентоні МакГрю**, **Девід Голдблат** і **Джонатан Ператон**. Гелд та ін. називають ці табори (1) «гіперглобалістами», (2) «скептиками» і (3) «трансформаціоналістами». Гідденс виділяє радикалів і скептиків, хоч сам фактично займає проміжну позицію, якій не дає спеціальної назви.

Для *гіперглобалістів* глобалізація свідчить про настання нової епохи, в якій відбуватиметься «денаціоналізація» економіки, формування єдиного світового ринку і символічного простору та глобальної конкуренції. *Скептики* стверджують, що сучасні рівні економічної взаємозалежності не є безпрецедентними, а ажітаж навколо глобалізації – це, по суті, міф, який приховує неоліберальні капіталістичні інтереси та регіональну гегемонію деяких національних урядів. Нарешті з погляду *трансформаціоналістів* сучасна модель глобалізації безпрецедентна і є насиченим суперечностями історичним процесом, який не має заданого напрямку розвитку, тобто перебуває в стані становлення, який може привести до різних результатів.

До *гіперглобалістів* зазвичай зараховують **Зигмунта Баумана** («Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства»), **Ульриха Бека** («Що таке глобалізація?») та **Мартіна Елброу** («Глобальна доба. Держава і суспільство за межами модерності»). До *скептиків* відносять **Лінду Вайс** («Міф про безсилу державу»), **Поля Гірста** та **Грема Томпсона** («Глобалізація під питанням. Міжнародна економіка і можливості врядування») та **Джона Грея** («Облудний світанок. Ілюзія глобального капіталізму»). До категорії *трансформаціоналістів* (або поміркованих) потрапляють **Девід Гелд**, **Ентоні МакГрю**, **Девід Голдблат** і **Джонатан Ператон** («Глобальні трансформації», «Демократія і глобальний порядок», «Трансформація демократії? Глобалізація і територіальна демократія»), **Ентоні Гідденс** («Нестримний

світ: Як глобалізація перетворює наше життя» та «Глобальний диспут про третій шлях»), Мануель Кастельз (*«Інформаційна епоха. Економіка, суспільство і культура»*), Сескія Сесен (*«Втрата контролю? Суверенітет у глобальну добу»*), Джозеф Стігліц (*«Глобалізація та її тягар»*).

Розходження між представниками різних таборів щодо оцінки радикальності глобалізації пов'язані із їхніми підходами до означення цього процесу та його аналітичного відмежування від інших процесів, що відбуваються в сучасних суспільствах. **Гіперглобалісти** тяжіють включати до означення глобалізації *процеси інформаційної революції*, які сформували базу для специфічної конфігурації транссупільних практик останніх десятиліть, а тому глобалізація постає процесом із неглибокими історичними коренями (з 1970-тих років).

Скептики абстрагують глобалізаційні процеси від технологічних та комунікаційних змін останнього часу, вважаючи їх незалежними явищами. З їхнього погляду, глобалізація має довгу історичну траєкторію, вона є відомим явищем для людських суспільств, до якого вони мають відповідні адаптивні стратегії. Тому сучасний «спалах» інтересу до глобалізації є не більше, ніж (1) *ідеологічним ефектом для виправдання неоліберальної політики* або (2) *інтенсифікованою формою глобалізації* відповідно до зрослої чисельності людства та поліпшеної комунікаційно-технологічної інфраструктури або (3) *ефектом від перехідного періоду в зміні балансу світових сил*, що проте не наділяє цей процес унікальністю та безпрецедентністю.

Трансформаціоналісти (або помірковані) не стільки обирають «середню» позицію, як із розумінням ставляться до аргументів і теоретичних труднощів обох крайніх таборів. Вони по суті визнають (як і гіперглобалісти) сучасну епоху унікальною, але не через глобалізацію (котру, разом із скептиками вважають давнім феноменом), а через її поєднання із іншими процесами (революціями) в суспільстві, зокрема із технологічною та символічною, котрі є незалежними від глобалізації змінними. Тобто *унікальність сучасної епохи – в злитті різних процесів, що надали часового й просторового динамізму суспільствам* (і транссупільним практикам).

Таким чином, ці табори не суперечать один одному в баченні нинішніх супільних процесів. Що їх поділяє, то це означення глобалізації та її відмежування від супутніх супільних процесів. Якщо перші означають глобалізацію ширше, ніж просто транссупільну практику, то другі схиляються до вузького розуміння, яке разом із тим розширює часовий діапазон прикладення цього поняття.

Динаміка змін у світі зумовила появу **концептуально-теоретичних підходів** та пояснень явища глобалізації, заснованих на міждисциплінарних дослідженнях. Глобалізаційні процеси стали предметом вивчення різних соціально-гуманітарних наук, що зумовило появу досить великої кількості *тлумачень глобалізації*, в яких акцентується увага на політичному, історичному, філософському, соціологічному, культурному, психологічному та інших її вимірах.

Полеміка різних наукових шкіл, які досліджують явище глобалізації, відіграє важливу роль в осмисленні *багатоаспектності глобалізаційного процесу*, його основних складових, витоків, тенденцій, загроз, наслідків тощо.

Дослідження явища глобалізації обумовлене потребами як соціальної теорії, так і соціальної практики. **Формування глобального простору набуло неоднозначного характеру:** з одного боку, воно стало каталізатором не лише міждержавного економічного і культурного обміну, подальшому поділу праці на світовому ринку, а і чинником дестабілізації суспільних процесів, сферою маніпулювання суспільною свідомістю та ареною планетарного цивілізаційного протистояння.

В сучасній українській науці вивчення проблем глобалізації знайшло відображення у творах таких вчених як **В. Бебик, О. Білорус, М. Головатий, О. Зернецька, О. Картунов, С. Кримський, А. Кудряченко, Д. Лук'яненко, Ю. Мацейко, Ю. Павленко, Ю. Пахомов, О. Скаленко, В. Співак, Ю. Шайгородський, М. Шепелєв, С. Шергін, О. Шморгун, Б. Юськів** та ін. Дослідженню глобального громадянського суспільства присвячені публікації **В. Андрущенка, М. Михальченка, А. Шаповалової, Т. Шульги** та ін.